O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA KISHI ISMLARI ASOSIDA YASALGAN O‘SIMLIK NOMLARINING QIYOSIY TADQIQI

Ravshanqulov Abdurahmon Sherali o‘g‘li
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
“Ikkinchi chet
tili” kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi
E-mail: ravshanquloabdurahmo@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-0204-1224
https://doi.org/10.5281/zenodo.23151685

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda o‘zbek tili va Turkiya turk tilida kishi ismlari, familiyalar hamda shaxs bilan bog‘liq nomlash unsurlari asosida shakllangan o‘simlik nomlari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiq etilgan ma’lumotlar majmuasida o‘zbek tiliga oid to‘qqizta, Turkiya turk tiliga oid o‘n beshta o‘simlik nomi namunasi mavjud. Materiallar formal tuzilish, kishi ismi bilan o‘simlik turini bildiruvchi nom o‘rtasidagi munosabat, umumiy nomlash unsurlari va madaniy motivatsiya nuqtayi nazaridan baholandi. Tahlil natijasida o‘zbek tilida Abujahl tarvuzi, Mirzaterak, Maryam daraxti, Ra’nogul kabi qo‘shma tuzilmalar; Turkiya turk tilida esa Atatürk çiçeği, Bektaşi üzümü, Ebûcehil otu, Kara Hasan otu, Karamanoğlu soğanı, Meryem otu va Meryemana dikeni kabi tuzilmalar ajralib turishi aniqlandi. Maryam/Meryem hamda Nargiz/Nergis unsurlarining har ikki adabiy tilda ham o‘simliklarni nomlashda qo‘llanishi umumiy madaniy va leksik zaminga ishora qiladi. Shu bilan birga, ikki tilda kishi ismlarining o‘simlik nomlari tarkibiga kirish usullari hamda ular bilan birga qo‘llanadigan o‘simlik turi nomlari farqlanishi mumkin. Tadqiqot antroponim asosli fitonimlar faqat nomlash birliklarigina emas, balki madaniy xotira, diniy assotsiatsiyalar va xalqning o‘simliklar olamini konseptuallashtirish usulini aks ettiruvchi leksik birliklar ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, Turkiya turk tili, o‘simlik nomlari, fitonim, kishi ismlari, antroponim, nomlash, qiyosiy tilshunoslik.

Abstract. This study comparatively examines plant names formed with personal names, surnames, and person-related naming elements in Uzbek and Turkey Turkish. The data set consists of nine Uzbek and fifteen Turkey Turkish plant-name examples. The data are analysed in terms of formal structure, the relation between anthroponyms and generic plant terms, shared naming elements, and cultural motivation. The analysis shows that compounds such as Abujahl tarvuzi, Mirzaterak, Maryam daraxti and Ra’nogul are characteristic of the Uzbek material, whereas Atatürk çiçeği, Bektaşi üzümü, Ebûcehil otu, Kara Hasan otu, Karamanoğlu soğanı, Meryem otu and Meryemana dikeni stand out in Turkey Turkish. The recurrence of Maryam/Meryem and Nargiz/Nergis in both varieties points to a shared cultural and lexical background. The findings suggest that anthroponym-based phytonyms encode not only lexical naming patterns but also cultural memory, religious associations, and community-specific ways of conceptualizing the plant world.

Key words: Uzbek Turkish, Turkey Turkish, plant names, phytonym, personal names, anthroponym, naming, comparative linguistics.

Аннотация. В статье сопоставительно рассматриваются названия растений, образованные от личных имён, фамилий и других антропонимических компонентов в узбекском и турецком языках. Материал исследования включает девять узбекских и пятнадцать турецких примеров. Данные анализируются с точки зрения формальной структуры, связи антропонима с родовым названием растения, общих номинационных компонентов и культурной мотивации. Выявлено, что в узбекском материале выделяются такие образования, как Abujahl tarvuzi, Mirzaterak, Maryam daraxti и Ra’nogul, тогда как в турецком языке представлены Atatürk çiçeği, Bektaşi üzümü, Ebûcehil otu, Kara Hasan otu, Karamanoğlu soğanı, Meryem otu и Meryemana dikeni. Общие элементы Maryam/Meryem и Nargiz/Nergis свидетельствуют о наличии общего культурно-лексического слоя. Одновременно способы включения имён лиц в фитонимическую систему двух языков демонстрируют структурные и культурно-семантические различия.

Ключевые слова: узбекский язык, турецкий язык, названия растений, фитоним, личные имена, антропоним, номинация, сопоставительное языкознание.

1. Kirish (Introduction)

O‘simlik nomlari tilning lug‘at tarkibida faqat botanik obyektlarni atovchi texnik birliklar emas. Xalqning atrof-muhitni idrok etish tarzi, e’tiqod olami, tarixiy xotirasi, o‘xshatish odatlari va madaniy tajribasi bu nomlashlarda bevosita yoki bilvosita aks etadi. Turkiy tillarda o‘simliklar rang, hayvon, tana a’zosi, joy, millat, kasb va kishi ismlari kabi turli konseptual sohalar asosida nomlanishi mumkin. Bunday xilma-xillik fitonimlarning til va madaniyat munosabatini tadqiq etish uchun samarali manba ekanini ko‘rsatadi.

Kishi ismlarining o‘simlik nomlariga asos bo‘lishi ana shunday nomlash usullaridan biridir. Shaxsning ismi, familiyasi, unvoni yoki jamoa xotirasida u bilan bog‘langan biror unsur o‘simlik nomining tarkibiga bevosita kirishi mumkin. Bunday nomlar ba’zan muayyan tarixiy yoki diniy shaxsga ishora qilsa, ba’zan xalq orasida keng tarqalgan ismning o‘simlik nomi bilan birikishi natijasida yuzaga keladi. Shu jihatdan antroponim asosli o‘simlik nomlari tilning onomastik va botanik leksikasi oralig‘idagi o‘tish maydonini tashkil etadi.

O‘zbek tili va Turkiya turk tilidagi o‘simlik nomlari konseptual sohalar nuqtayi nazaridan qiyoslanganda, kishi ismlari asosida shakllangan birliklar alohida va e’tiborga molik guruhni tashkil etadi. Tahlil qilingan materialda o‘zbek tiliga oid to‘qqizta, Turkiya turk tiliga oid o‘n beshta o‘simlik nomi aniqlandi. Ushbu ma’lumotlar majmuasi ikki adabiy tilda kishi ismlarining fitonim hosil qilishdagi o‘rnini formal va madaniy jihatdan qiyoslash imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi tahlilga jalb qilingan materiallarni formal tuzilish, umumiylik va farqlilik, nomlash motivatsiyasi hamda madaniy assotsiatsiya jihatidan baholab, ikki adabiy tildagi antroponim asosli fitonimlarning xarakterli xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda, xususan, qaysi kishi ismi unsurlari ikki tilda mushtarak ekani, kishi ismi bilan birga qaysi o‘simlik turi nomlari qo‘llanishi va nomlashning diniy, tarixiy yoki kundalik madaniyat bilan qanday bog‘lanishi masalalariga e’tibor qaratiladi.

2. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review)

Turkiya turk tilida o‘simliklarni nomlash usullarini tizimli ravishda yoritgan asosiy tadqiqotlardan biri Alkayışning (2007) “Türkiye Türkçesinde Bitki Adları” nomli doktorlik dissertatsiyasidir. Alkayış o‘simlik nomlarini shakl va ma’no xususiyatlariga ko‘ra tasniflar ekan, kishi ismlari asosida tuzilgan nomlarni ham alohida hosil bo‘lish usuli sifatida baholagan. Bu yondashuv antroponimlar o‘simliklar leksikasining shakllanishida mahsuldor konseptual manba bo‘la olishini ko‘rsatadi. Baytopning “Türkçe Bitki Adları Sözlüğü” asari ham Turkiya turk tilidagi xalqona o‘simlik nomlarini hujjatlashtirish nuqtayi nazaridan asosiy manbalardan biridir.

O‘simliklarga nom berish sabablariga bag‘ishlangan tadqiqotlar xalqona nomlashda tashqi ko‘rinish, foydalanish sohasi, o‘sish joyi, rang, o‘xshatish va madaniy assotsiatsiya kabi ko‘plab omillar rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Kishi ismlari qatnashgan misollarda esa nomlash motivatsiyasini har doim ham bevosita izohlash mumkin emas. Muayyan nomning tarixiy shaxs, diniy rivoyat, mahalliy qo‘llanish an’anasi yoki shakliy assotsiatsiyaga asoslangan-asoslanmaganini aniqlash uchun etimologik va folklor ma’lumotlari ham zarur. Shu sababli sinxron lug‘aviy ma’lumotlarga asoslangan tasnifni tarixiy nomlash motivatsiyasidan ajratib ko‘rish lozim.

O‘zbek tilida Abujahl, Bekzod, Maryam, Mirza, Nargiz, Omon, Oygul, Ra’no va Yasmin/Jasmin; Turkiya turk tilida esa Atatürk, Bektaş, Fatma, Hasan, Hekim, Karamanoğlu, Meryem, Nergis, Mahmut, Süleyman va Zarife kabi kishi ismlari hamda shaxs bilan bog‘liq unsurlar fitonimlar tarkibida uchraydi. Ayniqsa, Maryam/Meryem va Nargiz/Nergis ikki adabiy tilda ham mushtarak nomlash unsurlari sifatida namoyon bo‘ladi. Bu umumiylik turkiy til makonida mushtarak bo‘lgan madaniy va leksik unsurlarning o‘simliklarni nomlash jarayonida ham aks etishini ko‘rsatadi.

Ikki adabiy tildagi misollar antroponimlarning o‘simliklarni nomlashda ham bevosita, ham qo‘shma tuzilmalar vositasida qo‘llanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Qiyosiy tahlilda faqat kishi ismining mavjudligi emas, balki u bilan birga qo‘llanadigan umumiy o‘simlik nomlari, formal tuzilish va madaniy assotsiatsiyalar ham asosiy mezon sifatida olindi.

3. Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Tadqiqot sifat, tavsifiy va qiyosiy tahlil tamoyillariga asoslanadi. Ma’lumotlar majmuasini kishi ismlari asosida shakllangan o‘simlik nomlari tashkil etadi. Tahlil qilingan materialda o‘zbek tiliga oid to‘qqizta, Turkiya turk tiliga oid o‘n beshta o‘simlik nomi mavjud. Qiyoslash chegaralarini saqlash maqsadida materialda aniqlangan birliklar aynan o‘z shaklida asos qilib olindi va yangi o‘simlik nomlari qo‘shilmadi.

Tahlil to‘rt bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda kishi ismi unsurining o‘simlik nomidagi o‘rni va birikish shakli aniqlandi. Ikkinchi bosqichda kishi ismi bilan birga qo‘llanadigan umumiy o‘simlik nomlari (ot, çiçek, ağaç/daraxt, üzüm, soğan, diken, zambak, tarvuz va boshqalar) tasniflandi. Uchinchi bosqichda ikki adabiy tilda umumiy yoki o‘zaro yaqin kishi ismi unsurlari belgilandi. So‘nggi bosqichda misollar diniy-madaniy, tarixiy-ijtimoiy hamda kundalik kishi nomlash an’analari jihatidan sharhlandi. Etimologik kelib chiqishi yoki real nomlanish tarixi aniq belgilanmagan birliklarga nisbatan qat’iy kelib chiqish xulosasi berilmadi.

4. Natijalar va muhokama (Results and Discussion)

4.1. Ma’lumotlar majmuasining umumiy ko‘rinishi

Kishi ismi asosidagi o‘simlik nomlari har ikki adabiy tilda ham mavjud, biroq tahlil qilingan materialda Turkiya turk tiliga oid misollar son jihatidan ko‘proq ekani kuzatiladi. O‘zbek tilidagi to‘qqizta misol qatoriga Abujahl tarvuzi, Bekzodi, Mirzaterak, Maryam daraxti, Nargiz, Omonqora, Oygul, Ra’nogul va Yasmin/Jasmin kiradi. Turkiya turk tilida esa Atatürk çiçeği, Bektaşi üzümü, Ebûcehil otu, Fatmacık çiçeği, Hekimana, Kara Hasan otu, Kısamahmut otu, Karamanoğlu soğanı, Mührüsuleyman, Meryem otu, Meryemana dikeni, Nergiz, Nergis zambağı, Zarifeotu va Yasemin birliklari uchraydi.

O‘zbek tili	Turkiya turk tili	Qiyosiy izoh
Maryam daraxti	Meryem otu / Meryemana dikeni	Maryam/Meryem — umumiy antroponimik maydon
Nargiz	Nergiz / Nergis zambağı	Nargiz/Nergis — umumiy nomlash unsuri
Yasmin, jasmin	Yasemin	Shakliy va leksik yaqinlik
Abujahl tarvuzi	Ebûcehil otu	Ayni diniy-madaniy shaxs nomi, o‘simlik turini bildiruvchi komponent farqli
Mirzaterak	Karamanoğlu soğanı / Atatürk çiçeği	Shaxs/unvon + o‘simlik turi modelining turli namunalari

1-jadval. Kishi ismi asosidagi fitonimlardan tanlangan qiyosiy misollar.

4.2. Formal tuzilish jihatidan qiyos

O‘zbek tilidagi misollarda kishi ismi bilan umumiy o‘simlik nomining qo‘shib yozilishi yoki birikma shaklida kelishi kuzatiladi. Abujahl tarvuzi “Abujahl + tarvuz”, Maryam daraxti “Maryam + daraxt”, Mirzaterak “Mirza + terak” va Ra’nogul “Ra’no + gul” tuzilmalari bunga misoldir. Bekzodi, Nargiz, Omonqora, Oygul va Yasmin/Jasmin kabi birliklar esa manbada kishi ismlari asosida tuzilgan o‘simlik nomlari guruhida berilgan bo‘lsa-da, tashqi tuzilishida umumiy o‘simlik nomini ochiq ifodalamaydi. Bu holat kishi ismining bevosita fitonimlashuvi yoki leksik yaxlitlashuvning yuqori darajaga yetganligi sifatida baholanishi mumkin; biroq uning tarixiy yo‘nalishini belgilash alohida etimologik tadqiqotni talab qiladi.

Turkiya turk tilida kishi ismi + umumiy o‘simlik nomi modeli yanada ochiq va xilma-xildir. Atatürk çiçeği, Bektaşi üzümü, Ebûcehil otu, Fatmacık çiçeği, Kara Hasan otu, Kısamahmut otu, Karamanoğlu soğanı, Meryem otu, Meryemana dikeni va Nergis zambağı misollarida antroponimik unsurdan so‘ng o‘simlikni tasniflovchi umumiy nom keladi. Zarifeotu misolida qo‘shib yozilish, Hekimana va Mührüsuleyman birliklarida esa leksik yaxlitlashuv e’tiborni tortadi.

Ushbu holat ikki adabiy tilning o‘xshash nomlash tamoyilidan — kishi ismi unsurini o‘simlik turi yoki xalq botanikasiga oid termin bilan birlashtirishdan — foydalanishini, biroq umumiy nomlar repertuari farqlanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Tahlil qilingan Turkiya turk tili materialida ot va çiçek unsurlarining faol qo‘llanishi, o‘zbek tilida esa daraxt, terak, gul va tarvuz kabi turli o‘simlik kategoriyalarining uchrashi e’tiborlidir.

4.3. Umumiy antroponimlar va madaniy zamin

Ikki adabiy til o‘rtasidagi eng yaqqol umumiyliklardan biri Maryam/Meryem va Nargiz/Nergis unsurlaridir. Ushbu nomlash unsurlarining har ikki tilda ham o‘simlik nomlari tarkibida uchrashi umumiy madaniy va leksik zaminning ochiq ko‘rsatkichidir. O‘zbek tilidagi Maryam daraxti bilan Turkiya turk tilidagi Meryem otu va Meryemana dikeni bir xil antroponimik o‘zakning turli o‘simlik kategoriyalari bilan birikishini ko‘rsatadi. Xuddi shuningdek, Nargiz hamda Nergiz/Nergis zambağı shakllari tovush va yozuvdagi farqlarga qaramay, umumiy leksik zaminni aks ettiradi.

Yasmin/Jasmin va Yasemin misollari ham ikki adabiy tilda o‘zaro mos holda uchraydi hamda kuchli shakliy yaqinlikni namoyon qiladi. Biroq Yasemin va Nergis kabi birliklarda o‘simlik nomi bilan kishi ismi o‘rtasidagi tarixiy yo‘nalish ikki tomonlama bo‘lishi mumkinligi sababli, ularni faqat “kishidan o‘simlikka ko‘chish” tarzida izohlashda ehtiyotkorlik talab etiladi. Bunday birliklarning tarixiy-etimologik taraqqiyoti alohida tadqiqot mavzusi bo‘lishi lozim.

Diniy va madaniy assotsiatsiya nuqtayi nazaridan Abujahl/Ebûcehil hamda Maryam/Meryem/Meryemana misollari alohida ahamiyatga ega. Bir xil nomlash unsurining turli o‘simlik turi nomlari bilan birikishi umumiy madaniy maydon tillarda aynan bir xil leksik natijani majburiy tarzda yuzaga keltirmasligini ko‘rsatadi; ya’ni madaniy o‘zak umumiy bo‘lsa-da, mahalliy xalq botanikasi an’anasi turli fitonimlarni shakllantirishi mumkin. Turkiya turk tilidagi Mührüsuleyman, Atatürk çiçeği va Karamanoğlu soğanı kabi misollar tarixiy yoki ijtimoiy xotira ham o‘simliklarni nomlash jarayonida ishtirok etishini ko‘rsatadi.

4.4. Nomlash motivatsiyasining til va madaniyat bilan munosabati

Kishi ismlari asosida shakllangan o‘simlik nomlarida nomlash motivatsiyasi barcha misollarda bir xil emas. Ayrim birliklarda shaxsning tarixiy yoki diniy kimligi, ayrimlarida mahalliy qo‘llanish an’anasi, yana boshqalarida esa leksik qoliplashuv asosiy omil bo‘lishi mumkin. Shu sababli antroponim asosli fitonimlarni faqat strukturaviy qo‘shilmalar sifatida emas, balki madaniy assotsiatsiya tashuvchi til birliklari sifatida baholash zarur.

O‘zbek tili va Turkiya turk tili materiallari mushtarak turkiy leksika hamda umumiy diniy-madaniy xotira ayrim mushtarak nomlash o‘zaklarini yuzaga keltirishini, biroq geografiya, mahalliy botanik an’ana va tarixiy tajriba bir xil kishi ismi unsurini turli o‘simlik nomlari bilan bog‘lashi mumkinligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, Abujahl tarvuzi bilan Ebûcehil otu o‘rtasidagi parallellik antroponim umumiy bo‘lsa-da, o‘simlik turini bildiruvchi ikkinchi komponent farqlanishining yaqqol namunasidir. Bu holat qiyosiy fitonimiya tadqiqotlarida faqat tashqi o‘xshashlik emas, balki nom ifodalagan o‘simlik va uning madaniy kontekstini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

5. Xulosa va tavsiyalar (Conclusion and Recommendations)

Tahlil natijalari kishi ismi unsurlari o‘zbek tili va Turkiya turk tilida o‘simliklarni nomlashning umumiy manbalaridan biri ekanini ko‘rsatdi. O‘rganilgan ma’lumotlar majmuasida o‘zbek tiliga oid to‘qqizta, Turkiya turk tiliga oid o‘n beshta misol mavjud. Har ikki adabiy tilda kishi ismining bevosita fitonimlashuvi hamda kishi ismi + umumiy o‘simlik nomi modelidan foydalanish kuzatiladi.

Maryam/Meryem va Nargiz/Nergis umumiyligi ikki til o‘rtasidagi madaniy va leksik aloqaning eng yaqqol misollaridandir. Yasmin/Jasmin–Yasemin yaqinligi ham umumiy leksik maydon mavjudligini qo‘llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, kishi ismlari bilan birga qo‘llanadigan o‘simlik turi nomlari va madaniy assotsiatsiyalarning konkretlashish usullarida farqlar mavjud. Turkiya turk tilidagi ot, çiçek, üzüm, soğan, diken va zambak unsurlari hamda o‘zbek tilidagi tarvuz, daraxt, terak va gul unsurlari ana shu xilma-xillikni ko‘rsatadi.

Tadqiqotning asosiy cheklovi tahlilning ko‘rib chiqilgan misollar bilan chegaralanganidir. Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu fitonimlarning lug‘atlardagi tarixiy qaydlari, hududiy shevalardagi qo‘llanishi, botanik muqobillari va nomlanish tarixi alohida o‘rganilishi mumkin. Ayniqsa, Nergis/Nargiz va Yasemin/Yasmin kabi ham kishi ismi, ham o‘simlik nomi sifatida yashab kelayotgan birliklarda nomlashning tarixiy yo‘nalishini etimologik ma’lumotlar asosida aniqlash antroponimiya va fitonimiya o‘rtasidagi munosabatni yanada aniq izohlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ravshankulov, A. (2026). Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki bitki adlarının karşılaştırmalı incelenmesi. Nashr etilmagan magistrlik dissertatsiyasi, Ankara universiteti. YÖK Milliy dissertatsiyalar markazi (tez.yok.gov.tr).
2. Alkayış, M. F. (2007). Türkiye Türkçesinde Bitki Adları. Nashr etilmagan doktorlik dissertatsiyasi, Erciyes universiteti Ijtimoiy fanlar instituti, Kayseri.
3. Baytop, T. (2007). Türkçe Bitki Adları Sözlüğü (3-nashr). Ankara: Türk Dil Kurumu nashrlari.
4. Duran, A. (1998). Türkçede Bazı Bitki Adlarının Veriliş Sebepleri. Türk Dili, 555, 223–229.
5. Türk Dil Kurumu. (2011). Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu nashrlari.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. (2023). Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.